

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 4 Sayı/Issue: 3 Özel Sayı Yıl/Year: 2020

(Aralık / December)

Cevâhirü'l-Asdâf ve Tefsir Tekniği
Cavâhir al-Asdâf and Its Method of Tafsir

Nazife Vildan GÜLOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Kur'an-1 Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
Doctor lecturer, Kastamonu University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences,
Department of Qur'an Reading and Recitation Science
Kastamonu, Turkey
nguloglu@kastamonu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-7126-7691>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 17/07/2020

Kabul Tarihi/Date Accepted: 20/11/2020

Yayın Tarihi/Date Published: 20/12/2020

Atıf / Citation: Güloğlu, Nazife Vildan. “*Cevâhirü'l-Asdâf ve Tefsir Tekniği*”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 Özel Sayı (Aralık / December 2020), 144-164.
<https://doi.org/10.31121/tader.770642>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Cevâbirü'l-asdâf, Candaroğulları beylerinden İsfendiyar Bey'in oğlu İbrahim Çelebi için yazdırıldığı muhtasar bir tefsirdir. Eserin 15. yüzyıl başlarında Anadolu Türkçesiyle yazılan ilk tam tefsir olduğu tahmin edilmektedir. Bu eserden önce yazılmış olan Türkçe satır-arası Kur'ân tercümeleri ve sûre veya âyet tefsirleri bulunmaktadır. Bunlara göre *Cevâbirü'l-asdâf*, hem âyetleri tercüme tekniği hem de tefsir yöntemi açısından orijinal bir yapıya sahiptir. Bu eserde Kur'ân'ın bütününe tefsir edildiği, âyet bölümlerine bir bütün olarak anlam verildiği ve gerektiği yerlerde âyet izahlarının kısa ve anlaşılır bir dille yapıldığı görülmektedir. *Cevâbirü'l-asdâf*, kendisinden sonra yazılmış olduğu tahmin edilen *Tefsîru's-Semerkanî* tercümelerine göre de gayet kısa ve yalındır. Belki de bu sebeple halkın teveccühüne mazhar olmuştur ve kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır. Bu tefsir, Türk dili bakımından yapılan bazı araştırmalara konu olmuştur. Buna karşılık *Cevâbirü'l-asdâf*'in tefsir ilmi açısından farklı yönleriyle incelenmesine ihtiyaç vardır. Çalışmamız, bu sahada yapılan incelemelere katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda araştırmada öncelikle *Cevâbirü'l-asdâf*'in te'lif sebebi, muhatap kitlesi, yazılma zamanı, kaynakları, tesirleri ve üslubu hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra ise bu eserde tefsir yönteminin nasıl kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Böylece eserin Anadolu'da yapılan tefsir çalışmaları arasındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Cevâhirü'l-asdâf, Tercüme, Meâl, Candaroğulları Beyliği.

Abstract

Cavâbir al-asdâf is a concise tafsir written for İbrahim Çelebi, son of İsfendiyar Bey, one of the rulers of Candaroğulları Beylik (Jandarids). The work is estimated to be the first complete tafsir written in Anatolian Turkish in the early 15th century. There exist Turkish interlinear translations of the Quran and interpretations of surah or verses written before this work. When compared to these, *Cavâbir al-asdâf* has an original structure in terms of both the verse translation technique and the tafsir method. In *Cevâbirü'l-asdâf*, it is seen that the whole of the Quran is interpreted, that the parts of the verses are given a whole meaning, and where necessary, the explanations of the verses are made in a short and understandable language. *Cavâbir al-asdâf* is rather short and simple compared to the *Tafsîr al-Samarqandî* translations that are supposed to have been written after it. That may be the reason why it has been favored by the public and there are many copies of it in libraries. This tafsir has so far been the subject of several studies in terms of Turkish language. On the other hand, *Cavâbir al-asdâf* needs to be examined in terms of the science of tafsir/exegesis. Our study aims at contributing to the investigations made in this field. To this end, the study, first of all, submits information on the reason why *Cavâbir al-asdâf* was written, the addressee of the work, the time it was written, its sources, influences and style. The study, then, discusses how the method of tafsir is used, and thus attempts to determine the place and importance of the work among the tafsir studies done in Anatolia.

Keywords: Tafsir, *Cavâbir al-asdâf*, Translation, Meaning, Candaroğulları (Jandarids).

Giriş

Selçuklular Devleti'nin dağılışının ardından Anadolu'da başlayan süreç, "beylikler dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem, Türkçe eserlerin telif edilmesi ve özellikle tefsir çalışmalarının artmasıyla temayüz etmiştir. Bu faaliyetlerin yapılmasını sağlayan en önemli amillerden biri, Anadolu'da hüküm süren bey ve yöneticilerin bu çalışmaları teşvik etmeleridir. Anadolu medreselerindeki eğitim dilinin Türkçe olması da bu faaliyetlere zemin hazırlamış olmalıdır.¹ Büyük ihtimalle Kur'ân-ı Kerîm, Anadolu Türkçesine bu dönemde tercüme edilmiştir. Elde mevcut en eski tefsir ve tercüme nüshaları, Anadolu'da gerçekleştirilen tefsir ve tercüme faaliyetlerinin, 15. yüzyılın ilk yarısında başlamış olduğunu göstermektedir. Bu faaliyetler çoğunlukla "Kur'ân'ın kelime

¹ Bk. Abdulhamit, Birşık, "Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Mûsâ İzniki", *Uluslararası İznik Sempozyumu (5-7 Eylül 2005)*, (İstanbul: ts.), 412.

kelime tercüme edilmesi” veya “Kur’ân’ın bazı sûrelerinin veya bütününün uzun tefsirlerle Türkçe’ye aktarılması” şeklinde yürütülmüştür.² Bu esnada, Candaroğulları Beyliği topraklarında kaleme alınan *Cevâhirü'l-asdâf* adlı muhtasar tefsir, hem âyetleri tercüme tekniği hem de tefsir yöntemi açısından diğer tercüme ve tefsirlerden ayrılan orijinal bir yapıya sahiptir.

Cevâhirü'l-asdâf, Türk dili açısından bazı çalışmalara konu edilmiştir.³ Tarafımızdan yapılan bir araştırmada ise bu eserin Osmanlı Dönemi’nde (1299-1922) Anadolu’da yapılan tefsir çalışmaları arasındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmıştır.⁴ Eser hakkında tefsir ilmi bakımından yapılacak daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır. Çalışmamız bu boşluğu bir nebze doldurma gayesi gütmektedir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle *Cevâhirü'l-asdâf*’ın te’lif sebebi, muhatap kitlesi, yazılma zamanı, kaynakları, tesirleri ve üslubu hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra ise bu eserdeki rivayet ve dirayet yöntemlerinin kullanımıyla ilgili bazı mülahazalar dile getirilecektir. Bu çalışma, *Cevâhirü'l-asdâf* adlı eserin tefsir ilmi açısından daha iyi tanınmasına vesile olacaktır. Bu ise Anadolu’da gerçekleşen tefsir faaliyetlerinin daha iyi bilinmesine ve dolayısıyla bunların tefsir tarihindeki yerlerinin tespitine katkı sağlayacaktır.

Cevâhirü'l-asdâf’ın kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bu çalışmada; Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, numara 51’de kayıtlı olan nüsha esas alınmıştır. Bu nüsha, tek cilt halinde olup 327 varaktan oluşmaktadır.⁵

1. Eserin Tanıtımı

Cevâhirü'l-asdâf, muhtasar bir tefsir çalışmasıdır. Eser hakkında en detaylı bilgiler, yine eserin kendisinde mevcuttur. Bu itibarla burada *Cevâhirü'l-asdâf*, daha çok kendisinden istifade ile tanıtılmaya çalışılacaktır.

² Bk. Ahmet Topaloğlu, “Kur’an-ı Kerim’in İlk Türkçe Tercüme ve Cevâhirü'l-asdâf”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 27 (1983), 58-66.

³ Bk. Ahmet Topaloğlu, *Cevâhirü'l-asdâf: Giriş-Metin-Sözlük* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982); a.mlf., “Cevâhirü'l-asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski’nin Eseri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2 (1986-1987), 161-183; Sevinç Ahundova, *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur’ân Tercümesi Cevâhirü'l-asdâf Üzerine Dil İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2012), 1-678.

⁴ Nazife Vildan Güloğlu, “Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: Cevâhirü'l-asdâf”, *Osmanlı Döneminde Tefsir*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 1/25-48.

⁵ Bu nüsha; *Cevâhirü'l-asdâf* nüshaları arasında, kelime atlaması yapılmadan düzgün bir nesih yazıyla kaleme alınmış olması yönüyle öne çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmamıza esas olarak alınmıştır. Fiziksel Nitelik 327 vr., 25 str., 248x150-185x90 mm, Yazı türü: Nesih (Sûre adı, âyet sayıları ve Mekki Medenî izahı yok, âyetler harekeli ve kırmızı, izahı harekesiz), İstinsah Tarihi: 1237/1822, Müstensih: Müftüzâde Hacı Hafız Hüseyin er-Rüşdî b. Hacı Ali Efendi’dir bk. *Cevâhirü'l-asdâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 51), 1a-327b.

1.1. Eser Hakkında Genel Bilgiler

Eserin ismi, *Cevâhirü'l-asdâf* olup bu isim bizzat müellif tarafından verilmiştir.⁶ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Cevâhirü'l-asdâf*ı şöyle tanıtmaktadır: “*Cevâhirü'l-asdâf* Türkçe tefsir. Emir İsfendiyâr b. Bâyezîd zamanının âlimlerinden bir kimse tarafından İsfendiyâr'ın isteği üzere telif edilmiştir.”⁷ Kâtib Çelebi'nin ifadesinden de anlaşıldığı üzere *Cevâhirü'l-asdâf* müellifinin ismi bilinmemektedir. Zira müellif, eserinin hiçbir yerinde kendi ismini açıkça zikretmemiştir.

Eserin giriş bölümünde beyan edildiği üzere İsfendiyar Bey (ö. 843/1440), oğlu İbrahim Çelebi (ö. 847/1443) mütalaa etsin ve ahirette Allah'ın rızasına erişsin diye *Cevâhirü'l-asdâf* müellifinden Kur'ân'ın Türkçe tefsirinin yazılmasını istemiştir.⁸ Buna göre tefsirin yazılma sebeplerinden biri, İsfendiyar b. Bayezid Han'ın isteğidir. Bu talepte, eserin Türkçe olmasının vurgulanması dikkat çekicidir. Öyle anlaşılıyor ki İsfendiyar Bey, Türkçe'yi teşvik eden bir hükümdardır. Bu istek, o günlerde İbrahim Bey'in yalnızca Türkçe bilen müptedi bir öğrenci olmasından da kaynaklanmış olabilir. İsfendiyar Bey'in bu eserin Türkçe konuşup anlayan geniş Türk toplumuna hitap etmesini arzulanmış olması da mümkündür.⁹ Müellifin beyanına göre tefsirin yazılma sebeplerinden ikincisi ve hatta asıl olanı, bir hayır bırakma arzusudur. Zira o, böyle bir hayrın dünyada rahatına ahirette ise necatına vesile olacağına inanmaktadır.¹⁰

Yukarıdaki izahlarda da işaret edildiği üzere *Cevâhirü'l-asdâf*'ın muhatap kitlesi, başta İsfendiyar Bey'in oğlu İbrahim Çelebi olmak üzere eğitim çağında olan tüm Türk gençleridir. Hatta eserin muhatap kitlesi Türkçe konuşup okuyan bütün kimselerdir, demek daha doğru olur.

Yine müellifin beyanlarına göre tefsir, İsfendiyar b. Bayezid Han'ın hükümdarlığı zamanında yazılmıştır. Bu eser hakkında önemli mütalaaları bulunan Ahmet Topaloğlu'na göre de *Cevâhirü'l-asdâf*, İsfendiyar Bey'in 15 yıl kadar süren (1402-1417) parlak hükümdarlık devresinde yazılmış olmalıdır.¹¹

⁶ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2a.

⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (İstanbul: y.y., 1390/1971), 1/612.

⁸ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 1b.

⁹ Osmanlı dönemindeki telif ve tercümelelerin Türkçe olması nedenleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, “Osmanlı Döneminde ‘Bilim’ Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşumundaki Yeri ve Önemi”, *Nazarî Ufuk: İslâm Türk Felsefe-Bilim Taribinin Zihin Penceresi*, (İstanbul: Papersense Yayınları, 2017), 200-265.

¹⁰ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2a.

¹¹ Topaloğlu, “Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleleri ve Cevâhirü'l-asdâf”, 66.

1.2. Kaynakları

Cevâhirü'l-âsdâf yazarının, Hz. Peygamber başta olmak üzere sahabe ve tabiîn müfessirlerini zikrettiği ve onlardan nakillerde bulunduğu görülmektedir. Ancak kitap ismi vererek kaynak beyan etmemektedir. Bununla birlikte bazı âyetlerin tefsiri sırasında özellikle *Tefsîru's-Semerkandî*'den¹² faydalandığı anlaşılmaktadır. Müellifin bazen ilgili tefsirin ismini vermeksizin, ondan tercih ettiği bazı görüşleri müfessirlerine atfetmek suretiyle naklettiği, bazen de bizzat Semerkandî'nin (ö. 373/983) izahını yine isim vermeksizin doğrudan beyan ettiği müşahede edilmektedir. Dolayısıyla hem *Tefsîru's-Semerkandî* hem de onun kaynakları *Cevâhirü'l-âsdâf*'ın da kaynaklarıdır, denilebilir. *Tefsîru's-Semerkandî*'nin kaynakları ise başta Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn izahlarını nakleden eserler olmak üzere İmam-ı Azam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve öğrencilerinin fikhî görüşlerini nakleden kimse veya kitaplar ile Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]), Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889) ve Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) gibi müfessirlerin kitapları olarak beyan edilebilir.¹³ *Tefsîru's-Semerkandî*'de âyetlerle ilgili birçok görüş, nüzul sebepleri ve kıraat farkları kaydedilmiştir. Aynı şekilde fikhî mevzulara, siyer ve megâzî ile ilgili açıklamalara ve hatta lügavî izahlara da çokça yer verilmiştir. Bu tefsirde kıssalarla ilgili uzun izahlara ve isrâîlî rivayetlere de rastlanmaktadır.¹⁴

Cevâhirü'l-âsdâf yazarı ise *Tefsîru's-Semerkandî*'den faydalanmakla birlikte ona göre gayet muhtasar bir tefsir vücuda getirmiştir. *Cevâhirü'l-âsdâf*'ın en önemli özelliği, eğitim çağında bir genç için kaleme alınmış olmasıdır. Müellif genel olarak Kur'ân mesajını, muhatap kitesine öz bir şekilde vermeye çalışmıştır. Müellifin Semerkandî'den yaptığı alıntılar ise kendine has üslubuyla naklettiği görülmektedir.¹⁵

1.3. Türkçe Tefsirler Arasındaki Konumu

Cevâhirü'l-âsdâf'tan önce vücuda getirilen Türkçe tercüme ve tefsirler iki türe ayrılabilir: Kur'ân'ın satır arası kelime kelime tercüme edildiği çalışmalar ve sûre veya âyet tefsirleri şeklinde

¹² Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) tefsire dair eseridir. Fakih, müfessir ve zâhid olan Semerkandî, hanefî fikhının yanı sıra hadis, kelam ve tefsir alanlarında tahsil görmüş bir Türk âlimidir. Kaynaklarda *Tefsîrü'l-Kur'ân*, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm* veya *Tefsîrü Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adlarıyla anılan Arapça tefsirinin Türkiye'deki kütüphanelerde pek çok yazması bulunmaktadır. Bk. İshak Yazıcı, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36/473-475.

¹³ Bu konuda geniş bilgi için bk. İshak Yazıcı, *Ebü'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1982), 124-183.

¹⁴ Bk. Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Kerîm/Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvıd vd. (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002).

¹⁵ Krş. Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, 1/75; *Cevâhirü'l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2b.

kaleme alınmış eserler. Bunlardan birinci grup; genellikle yazarları meçhul, Mushaf olarak halkın teveccühünü kazanmış ve başta Anadolu'da olmak üzere dünyanın birçok kütüphanesinde yazma nüshaları bulunan Türkçe satır arası Kur'ân tercümeleridir. İkinci grup ise özellikle Anadolu beylikleri döneminde devrin bey ve şehzadelerinin emri ile yazılmış birtakım sûre ve âyet tefsirleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar da Fâtîha tefsiri, İhlâs tefsiri, Yâsîn tefsiri, Tebâreke tefsiri, Amme cüzü tefsiri, Âyetü'l-kürsî tefsiri gibi sûre ve âyet tefsirleridir.¹⁶

Yukarıda işaret edilen devrede Anadolu Türkçesiyle yazılmış, Kur'ân'ın baştan sona ele alındığı bir Türkçe tefsir çalışması bilinmemektedir.¹⁷ Bu konuda delil kabul edilebilecek bir beyana ise bizzat *Cevâbirü'l-asdâf*'ta rastlanmaktadır. Müellif, eserinin girişinde İsfendiyar Bey'in kendisinden “Kalamullah'ın tefsirini başından sonuna kadar Türkçeye tercüme etmesini istediğini” ifade etmiştir.¹⁸ Bu beyan, en azından o günlerde Anadolu'da kaleme alınmış olan ve Kur'ân'ın bütününü kapsayan bir Türkçe tefsir çalışmasının bilinmediğini göstermektedir. Buna göre -aksi ispat edilmedikçe- *Tefsîru cevâbiri'l-asdâf*, Kur'ân'ın baştan sona tefsir edildiği Anadolu Türkçesiyle yazılmış ilk tefsirdir, denilebilir. Müellifin az önce zikredilen beyanı, aynı zamanda *Cevâbirü'l-asdâf*'ın bir Arapça tefsirin tercüme edilmesi isteğiyle yazılmaya başlandığını da ihsas ettirmektedir. Nitekim eserin büyük ölçüde *Tefsîru's-Semerkandî*'yi kaynak edinmesi de bunun en açık şahididir. Ancak görünen odur ki müellif, hedef kitesine yönelik olarak yeni bir eser meydana getirmiştir. Buna rağmen eserin *Tefsîru's-Semerkandî* tercümesi yazma geleneği konusunda, kendinden sonra kaleme alınmış olması muhtemel esarlere öncülük ettiği de söylenebilir. Çünkü kütüphanelerde Ahmed-i Daî'ye (ö. 824/1421'den sonra), Musa İzniki'ye (ö. 838/1434-35 [?]) ve de Şehâbeddin İbn Arabşah'a (ö. 854/1450) izafe edilen Türkçe *Tefsîru's-Semerkandî* çevirileri bulunmaktadır.¹⁹

Cevâbirü'l-asdâf'ın en önemli özelliklerinden biri de üslubudur. O zamana kadar yazılmış eserlerden, özellikle de satır arası Kur'ân tercümelerinden, âyetlere bütün olarak mana vermesi yönüyle ayrılmaktadır. Bu açıdan da eserin kendinden sonra kaleme alınmış çalışmalara tesiri olduğu söylenebilir. Burada söz konusu tefsirin dil ve üslup bakımından daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi uygun olacaktır.

¹⁶ Bk. Muhammet Yelten, “Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi”, *İlmî Araştırmalar* 9 (2000), 250.

¹⁷ Bk. Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Mehmet Sait Mutlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 85-91; Mustafa Özkan, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümeleri”, *Tarıhten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökür vd. (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2010), 518.

¹⁸ *Cevâbirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2a.

¹⁹ Bk. Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, 36/473-475.

1.4. Dil ve Üslubu

Müellif, *Cevâhirü'l-âsdâf*'ı Anadolu Türkçesi ile kaleme almıştır. Buna sebep olan baş etken, İsfendiyar Bey'in isteğidir. Zira eser, İsfendiyar Bey'in bu yöndeki talebi üzerine yazılmıştır. Yine yazarın muhatap kitlesi de eserin Türkçe olarak yazılmasına sebebiyet vermiş olabilir. Çünkü müellifin hedefinde başta İsfendiyar Bey'in oğlu olmak üzere Türkçe bilen herkes bulunmaktadır. Türkçe olarak yazılmış bu tefsire Arapça bir isim verilmiş olması ise düşündürücüdür. Müellifin Türk müellifler arasındaki yaygın kullanımdan dolayı böyle bir isimlendirme yapmış olması mümkündür.²⁰

Cevâhirü'l-âsdâf, dil yönüyle gayet akıcı bir üsluba sahiptir. Eserde, yer yer şiirimsi ifadeler kullanılmış ve edebi sanatlara yer verilmiştir. Eser, muhataba kulluk heyecanı katan cümleler ve hatta sufi hikâyeleri gibi anekdotlar da içermektedir. Müellif, rivayetlerin aktarımı sırasında bile muhatapı yormayan bir dil kullanmıştır. Bütün bunların da eserin hedef kitlesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.

Cevâhirü'l-âsdâf, özellikle üslup bakımından kendi zamanına kadar yazılan eselerden farklıdır. *Cevâhirü'l-âsdâf* öncesinde ve sonrasında yazılan satır-arası Kur'ân çevirilerinde âyetler; kelime kelime, hatta bu çeviriler kelimelerin hemen altlarına veya üzerlerine yazılmak suretiyle Türkçe'ye nakledilmişlerdir. *Cevâhirü'l-âsdâf*'ta ise âyetin tamamı veya bir kısmı yazılmış, sonra da bunlara bir bütün halinde anlam verilmiştir. Âyetlere gerekli görüldüğü yerlerde kısa izahlar eklenmiştir. Genellikle eserde Türkçe'nin söz dizimine uygun bir çeviri metodu takip edilmiş ve âyet tercümeleri sırasında metnin aslına sadık kalınmıştır.

Genellikle kısa izahlarla yetinen müellifin nadiren de olsa uzun izahlara girdiği olmuştur. Buna, istiâzeyi tefsir edişi örnek verilebilir. Burada müfessir, istiâzenin Kur'ân'dan olmadığını ancak Kur'ân'a onunla başlamanın sünnet olduğunu, bazılarının göre ise vacip olduğunu, bazı kimselerin ona “sığınırım ben Tanrıya şeytandan ki lanet taşıyla atılmıştır” şeklinde anlam verdiklerini ifadeden sonra onun meşru olma sebebini izah etmektedir. Buna göre Peygamber (s.a.s.), Cebrâil'in (a.s.) Necm Sûresi'ni getirmesine sevinmiş, ashabıyla müşriklerin bulunduğu bir ortamda bu sûreyi okumuştur. Bu okuyuşu esnasında وَمَلُوءَةَ النَّالَةِ الْاُخْرَىٰ 21 âyetlerine 22 “ تِلْكَ الْغَرَائِيقُ الْعُلَىٰ وَ اِنَّ ” gelince durup nefes almıştır. Tam bu sırada şeytan, onun nağmesinden

²⁰ Bk. Hidayet Aydar, “Türklerde Kur'an Çalışmaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/1 (Nisan 2012), 171-173.

²¹ en-Necm 53/19-20.

²² Başka bir nüshada 'nefesinden' şeklindedir. bk. *Cevâhirü'l-âsdâf*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 17), 2a.

”شَفَاعَتَهُنَّ لَنُرْتَجَى“²³ demiştir. Bunun üzerine müşrikler bu sözleri ‘Peygamber (s.a.s.) okudu’ zannederek, putlarını methetti diye sevinmişlerdir. Peygamber (s.a.s.) bu duruma çok üzülmüştür. Bunun üzerine Hak Teâlâ, âyetini indirmiş ve ‘ne zaman Kur’ân ²⁴ فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ“ okumak istersen “أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ“ de’ demek istemiştir. Bazılarına göre ise “تِلْكَ الْغَرَانِيقُ“ sözcüklerini kâfirlerin hayaline uygun olarak Peygamber okumuş olabilir ama Hak Teâlâ tarafından nesh edilmiştir.²⁵ Bu açıklamalarının ardından müellif, Kur’ân okunacağı zaman eûzü çekilince şeytanın kaçacağına rivayet edildiğinden bahsetmiş ve Resûlullah’ın (sas) “Şeytanla cenk etmek için müminin altı silahı vardır. İlk önce أَعُوذُ بِاللَّهِ demek, ikinci olarak لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ demek, üçüncüsü tamahı terk etmek, dördüncüsü tûli emeli terk etmek, beşincisi dünyayı sevmeyi terk etmek, altıncısı eûzuden sonra بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ demek.” buyurduğunu nakletmiştir.²⁶ Bu izahlarda görüldüğü üzere müellif tefsirinde, kaynak belirtmeden yoğun denilebilecek bir oranda rivayetlere de yer vermektedir.

Müellifin bazı açıklamalarında âyetin yorumuyla ilgili birden fazla görüşe yer verdiği de olmaktadır. Bu türde izahlarının birinde, âyetin tefsiriyle ilgili muhataba çok geniş bir yelpaze sunduğu ve tam on beş görüşe yer verdiği görülmektedir.²⁷

Müellif eserinde, fikhî görüşleri genellikle “bazıları katında”²⁸ ifadesini kullanarak aktarmaktadır. Âyetlerle ilgili yorumlar arasından yaptığı tercihleri ise “Evla görüş odur ki”²⁹ beyanıyla ifade etmektedir. Müellifin âyetlerle ilgili görüşleri naklederken ‘bazıları dediler’ gibi ifadeler kullandığı ve görüş sahiplerinin isimlerini zikretmediği de görülmektedir.³⁰

2. Cevâhirü’l-*asâdâf*ta Kullanılan Tefsir Yöntemi

Âyetlerin tefsiri sırasında ilgili rivayetlere başvurmak esastır. Bunlar da sırasıyla Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden nakledilen rivayetler olmaktadır. Kur’ân’ın Kur’ân ile tefsiri de çok değerli bir usüldür. Muhâsibî (ö. 243/857), sözü söyleyenden daha iyi bilen olmayacağını belirterek bu konunun önemine işaret etmiştir.³¹ Tefsirlerde, kıraat farklarıyla ilgili rivayetlerle sûre veya âyetlerin nüzul sebeplerine dair rivayetlerden de faydalanılır. İsrâîlî rivayetlerin nakli de kabul

²³ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2a.

²⁴ en-Nahl 16/98.

²⁵ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2b.

²⁶ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2b.

²⁷ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 320a.

²⁸ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 2a.

²⁹ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 4a.

³⁰ *Cevâhirü’l-*asâdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 320a.

³¹ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Fehmü’l-Kur’ân ve meânîhi*, thk. Hüseyin Kuvvetî (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1391/1971), 305-306.

edilebilirliği tartışılmakla beraber çoğu tefsirde bulunmaktadır. Her müfessir, az ya da çok zikri geçen rivayetlere müraccat etmiş, dinin genel kuralları çerçevesinde aklını da kullanarak âyetlerle ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu sahada dilin verilerinin kullanıldığı, fıkıh ve kelam gibi ilimlerden yararlandığı da görülmektedir. Burada *Cevâhirü'l-âsdâf* müellifinin bu usülleri ne oranda kullandığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Âyetin Âyet ve Hadis ile Tefsiri

Cevâhirü'l-âsdâf'ta âyetin âyet ile tefsirine dair az da olsa örnek bulunmaktadır. Mesela Fâtiha Sûresi'nin 7. âyetinin tefsirinde 'kendilerine nimet verilenleri' "peygamberler, sıddıklar, kana bulaşmış şehitler, 'ışk oduna yanmış veliler, 'aşıklar gibi"³² izahını yaparak açıklamaktadır. Bu yorumunda müellifin Nisâ Sûresi'nin 69. âyetinden³³ yararlandığı anlaşılmaktadır. Müellifin âyetlerin tefsiri sırasında nadiren de olsa hadislerden yararlandığı da görülmektedir. Mesela Bakara Sûresi'nin 275. âyetinin³⁴ tefsiri sırasında şöyle bir beyanda bulunmaktadır: Peygamber aleyhisselam: "Riba malını yiyenin üzerine seksene kadar günah kapısı açıktır." dedi.³⁵ Müellifin âyetin tefsiri sadedinde naklettiği bu hadis, faiz yiyen kimselerin birçok günahla yüz yüze kalacağını ifade etmektedir. Bu da faiz yemenin, âyette anlatıldığı üzere esas itibariyle ahiret azabını mucib olmakla birlikte, dünya hayatında da kişiye zarar verdiğini göstermektedir.

2.2. Âyetin Sahabe ve Tâbiîn Kavli ile Tefsiri

Müellifin bazı âyetleri tefsir ederken sahâbe kavillerinden nakillerde bulunduğu da olmuştur. Mesela, Bakara Sûresi'nin 113. âyetinde geçen *وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ* "Yahudiler: Hıristiyanlar doğru yolda değillerdir, dediler. Hıristiyanlar da: Yahudiler doğru yolda değillerdir, dediler." beyanı ile ilgili olarak İbn Abbas'ın (ö. 68/687-88) "İki taife de gerçeği söylediler yalan söylemediler. Zira İslam'dan başkası batıldır." buyurduğunu nakletmektedir.³⁶ Yine Bakara Sûresi'nin 67. âyetinin³⁷ tefsirinde İbn Abbas'ın şu bilgileri verdiğini aktarmaktadır:

³² *Cevâhirü'l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 3a.

³³ *Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarında bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!*" bk. *Kurân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, çev. Ali Özek vd. (Ankara: Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), en-Nisâ 4/69.

³⁴ *الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَخْتَبِطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ* "Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların "Alım-satım tıpkı faiz gibidir" demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisindedir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cebennemliktir, orada devamlı kalırlar."

³⁵ *Cevâhirü'l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 38a.

³⁶ *Cevâhirü'l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 16a.

³⁷ *Musa, kavmine: Allah bir sığır kes-*

“Bir kişi vardı. Onun malı çok olan bir amcası vardı. Yol arkadaşı olup sefere çıktılar. Ansızın (o kişi, amcasının) malına tamah etti ve onu öldürdü. Sonra götürdü bir köyün yanına bıraktı. Köylüler gelip Mûsâ’ya ‘Âmil öldü.’ diye haber verdiler. Mûsâ aleyhi’s-selâm Tanrı’ya dua etti. Allah da bir sığır boğazlamalarını emretti.” [10b] Müellifin tâbiîn kavillerinden de nadiren de olsa rivayetler naklettiği görülmektedir. Mesela Fâtihâ Sûresi’nin sonunda söylenilen ‘âmin’ ifadesi ile ilgili olarak Ka’b el-Ahbâr’dan (ö. 32/652-53 [?]) ve Mücâhid b. Cebr’den (ö. 103/721) nakillerde bulunmaktadır.³⁸ Bakara Sûresi’nin 72. âyetinin tefsirinde ise Vehb b. Münebbih’den (ö. 114/732) bir nakilde bulunarak Mûsâ aleyhi’s-selâmın kavminin kesmekle emrolundukları sığırı kimde bulduklarını açıklamaktadır. Vehb b. Münebbih’in anlattığına göre onlar sığırı, yiğit bir kimsede bulmuşlar ve onu derisi dolusunca altın vererek o yiğitten satın almışlardır. Rivayette, gence verilen bu nimetin sebebi olarak ise onun annesine çok hizmet etmesi gösterilmektedir. Rivayete göre o genç; gecenin üçte birinde namaz kılardı, üçte birinde uyurdu, üçte birinde de annesine hizmet ederdi. Sabaha kadar annesinin başında otururdu. Annesi uykudan uyandığı vakit ‘Ana namaz vaktidir.’ dedi.³⁹

2.3. Kıraatlarla İlgili Rivayetlere Müracaat

Cevâhirü’l-âsdâf müellifi, tefsirinde kıraatlarla ilgili rivayetlere çok az yer vermektedir. Bu durum, eserin bir müptedi talebe için yazılmasıyla ilgili olmalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla müellif, ancak tefsire katkı sağladığını düşündüğü bazı yerlerde kıraat farkına değinmiş ve ilgili âyetleri bu kıraatlar doğrultusunda tefsir etmiştir. Mesela *فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ* “Onların kalblerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elim bir azap vardır.”⁴⁰ âyetinde geçen “يَكْفُرُونَ” ifadesinin başka bir kıraatta “يَكْفُرُونَ” şeklinde olduğunu beyan ederek buna göre âyetin “Muhammed aleyhi’s-selâmı yalana nispet ederler.” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁴¹ Burada müellifin kıraatı kimin rivayet ettiğini zikretmediği görülmektedir. Tefsirde geçen nadir kıraat örneklerinden biri de *حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى* “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.”⁴² âyetiyle ilgilidir. Müellif, İbn Mesûd’un (ö. 32/652-53) kıraatında bu âyetin “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى

menizî emrediyor, demişti de: ‘Bizimle alay mı ediyorsun?’ demişlerdi. O da: Cabillerden olmaktan Allah’a sığınırım, demişti.”

³⁸ *Cevâhirü’l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 3b.

³⁹ *Cevâhirü’l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 11a.

⁴⁰ el-Bakara 2/10.

⁴¹ *Cevâhirü’l-âsdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 4b.

⁴² el-Bakara 2/238.

Enfâl Sûresi'nin 33. âyeti⁴⁹ hakkında “Bu âyet, Hazreti Peygamber aleyhisselama Mekke’de gelmiştir.” izahını yapmaktadır.⁵⁰

2.5. İsrâilî Rivayetlerin ve Tarihî Bilgilerin Kullanılması

Cevâbirü'l-asdâf müellifi, eserin hacmine oranla çok denilebilecek bir miktarda İsrâiliyat⁵¹ naklinde bulunmuştur. Onun tefsirinde ekseriyetle kabul edilebilir durumda olan İsrâiliyat’a ve özellikle de tarihî bilgilere yer verdiği görülmektedir. Müellifin bu tür rivayetleri aktarırken halkın genel eğilimini ve mevıza tutkusunu göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Böylece muhatapların, özellikle de gençlerin ilgisini çekmeye çalışmış olmalıdır. Yazarın bir kısım İsrâilî bilgileri âyetin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için naklettiği de düşünülebilir. Mesela Bakara Sûresi’nin 51. âyetinde⁵² geçen icazlı anlatımı, bu tür bir rivayetle genişletmeye çalıştığı görülmektedir. Müellif, bu âyetle ilgili olarak Sâmirî’den bahsetmektedir. Buna göre Sâmirî, İsrâiloğulları’na “Mısır hatunlarının altınlarını ödünç aldınız ama geri vermediniz. Bunun için Tanrı, Mûsâ’yı geri göndermedi. Gelin şimdi ateş yakalım, kimde o altınlardan varsa ateşe bıraksın.” demiştir. Onlar da altınları getirip ateşe bırakmışlardır. (Bu bırakılan altınlar) buzağı olunca (İsrâiloğulları) hayrette kalarak ona tapmışlardır.⁵³

Müellif, *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُوُ الْعِلْمِ تَرَى إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُوُ الْفَضْلِ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ* “Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah onlara «Ölün!» dedi (öldüler). Sonra onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lütuflüdür. Lâkin insanların çoğu şükretmez.”⁵⁴ âyetiyle ilgili olarak da şunları anlatmaktadır: “İsrâiloğulları’nda bir kral vardı. Halka gazaya çıkmalarını emretti. Gazaya çıktılar, sonra işittiler ki varacakları yerde tâun vardır. Bu sebeple yola devam etmediler. Hak Teâlâ bunlara ‘Ölün!’ dedi, öldüler. Hırkîl⁵⁵ oradan geçerken bunlara dua etti de Tanrı bunları tekrar diriltti.”⁵⁶ Yazar, örnek-

⁴⁹ *Hâlbuki sen onların içinde iken Allah, onlara azap edecek değildir. Ve onlar mağîret dilerlerken de Allah onlara azap edici değildir.*”

⁵⁰ *Cevâbirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 106b.

⁵¹ Daha çok yahudi, kısmen de hristiyan kaynaklarından nakledilen “efsane, kıssa, olay veya bilgi” anlamında kullanılmaktadır. bk. İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

⁵² *وَأَذِ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَأَنْتُمْ ظَالِمُونَ* “Musa’ya kırk gece (vahy etmek üzere) söz vermiştik. Sonra haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz.”

⁵³ *Cevâbirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 8b.

⁵⁴ el-Bakara 2/243.

⁵⁵ Bu zat, harekeli *Cevâbirü'l-asdâf* nüshalarında Hırkîl olarak kaydedilmiştir. Mesela bk. *Cevâbirü'l-asdâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 171, 46b; *Cevâbirü'l-asdâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 78, 28b; *Cevâbirü'l-asdâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3, 32a; Aynı kimse, klasik tefsirlerde Hırkîl olarak zikredilmektedir. Mesela bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’ul-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1988), 2/586; Tevrat’ta ise Hırkıyâl, Hırkîl, Hezekiel, Hıkiel gibi muhtelif isimlerle kaydedilmiştir. bk. Ahmed Lefte Muhsin, “en-Nebiyü Hırkıyâl fî’l-esri’l-bâbilî min hılâli’l-kütübi’l-mukaddese”,

lerde de görüldüğü üzere, çoğu yerde bu rivayetleri kimden aldığını da belirtmemektedir. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi Bakara Sûresi'nin 249. âyetinin izahında da bu türde uzun nakillerde bulunmaktadır ancak herhangi bir ravi ismi vermemektedir.⁵⁷

Müellif, Bakara Sûresi'nin 114. âyetinin⁵⁸ tefsirinde ise şu tarihi bilgileri zikretmektedir: Rum olan Tatus b. İstiyânus Kudüs'ü yıktı ve içine murdarlar saldı. Kudüs, Hz. Ömer zamanına kadar böyle harabe kaldı. Hz. Ömer (hilafeti ele alınca), burayı tekrar imar etti ve ondan sonra oraya Rumlar giremedi.⁵⁹ Müellifin tarihî hadiselerle ilgili yaptığı izahlardan biri de Burûc Sûresi'nde geçen “ashâbü'l-uhdûd” hakkındadır. Burada müellif, şöyle demektedir: “Çukurları kazanlara lanet olsun! (O çukurun) uzunluğu kırk arşın, eni on arşındı. Üç yerde kazdılar. Birini Antıyanus Şam'da kazdı. Buhtunnasır, Acem diyarında kazdı. Donuvas Bahran'da kazdı. Onları ateşle doldurdular ve onların etraflarına oturdular. İman edenleri o çukurlara atarlardı, kâfirleri ise bıraktılar.”⁶⁰

2.6. Dilbilimsel İzahlar

Cevâhirü'l-asdâf yazarının âyetleri tefsir ederken kelimelerin lügat anlamlarını zikrettiği görülmektedir. Mesela İnsan Sûresi'nde geçen “الدَّهْرُ” kelimesinin “kırk yıl kadar bir zaman” anlamında olduğunu,⁶¹ Tekvîr Sûresi'nde geçen “ضَمِينٍ” kelimesinin ise “cimri” anlamına geldiğini beyan ettiği müşahede edilmektedir.⁶² Müellifin çok gerekli gördüğü yerlerde lugavî tahlillerde bulunduğu da olmuştur. Buralarda o, gayet yalın bir dil kullanmış ve karışık tahlillere girmemiştir. Mesela Fecr Sûresi'nin başında geçen “وَالْفَجْرِ” yeminini izah ederken yeminlerin on çeşit olduğunu ifade etmekte ve bu yemin çeşitlerini âyetlerden örnekler vererek anlatmaktadır.⁶³ Müellifin âyetlere mana verirken lügavî görüşleri nazara aldığı da olmuştur. Mesela onun naklettiğine göre bazıları, “وَمَا أُتْرَلْ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ”⁶⁴ kelimesine “inmedi” anlamı vermişlerdir.⁶⁵ Bu durumda âyette geçen “مَا”nın nefy edatı olarak değerlendirilmesi ve âyete “O iki

Researchgate (Erişim 1 Kasım 2020).

⁵⁶ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 32b.

⁵⁷ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 34a.

⁵⁸ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا أُولَئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِبِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا جُزْءٌ وَلَهُمْ فِي الْأَجْرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Allah'ın mesicidlerinde O'nun adının anulmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Ashında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. (Başka türlü girmeye hakları yoktur.) Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük azap vardır.”

⁵⁹ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 16a.

⁶⁰ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 317a.

⁶¹ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 309b.

⁶² *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 315a.

⁶³ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 320a.

⁶⁴ el-Bakara 2/102.

⁶⁵ *Cevâhirü'l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 14b.

melek üzerine inmedi.” şeklinde mana verilmesi söz konusu olmuştur. Yine müellif, وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصَلِّحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ “*Yeminlerinizden dolayı Allah’ı (O’nun adını), iyilik etmeniz, O’ndan sakınmanız ve insanların arasını düzeltmeniz için engel kalmayın. Allah işitir ve bilir.*”⁶⁶ âyetinde bazılarının göre mahzûf bir “lâm elif” olduğunu ifade etmektedir. Buna göre ise âyetin beyanına, لَا تَبَرُّوا وَلَا تَتَّقُوا وَلَا تُصَلِّحُوا بَيْنَ النَّاسِ “*İyilik etmemek, takvaya sarılmamak, insanlar arasını ıslah etmemek üzere*” şeklinde anlam verilir.⁶⁷

2.7. Kelâmî ve Fıkhî İzahlar

Müellifin genel olarak kelâmî izahlara pek girmedığı söylenebilir. Ancak tefsirin, Ehl-i Sünnet çizgisi üzere ve hatta Mâtürîdî akaidi çerçevesinde yazıldığını gösteren deliller de yok değildir. Mesela müellif, Bakara Sûresi’nin 255. âyetinde yer alan مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ “*İzmi olmadan O’nun katında kim şefaate edebilir?*” şeklindeki beyanın, şefaatin varlığına ve hak olduğuna delil olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Bilindiği üzere Mâtürîdî (ö. 333/944) de şefaatin özellikle günahkârlar için var olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹ *Cevâbirü’l-asdâf* yazarı, Yûnus Sûresi’nin 26. âyetinde⁷⁰ geçen “زِيَادَةٌ” kelimesinin ise “Tanrı’nın cemalini görmek” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁷¹ Mâtürîdî’nin tefsirinde de bu ifadenin anlamları arasında rüyetullahın zikredildiği görülmektedir.⁷² Aynı şekilde âyetiyle ilgili olarak “(ahirette) Allah’ın görülmesinin vacip olduğunu”⁷³ İLَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ⁷⁴ ifade eden Mâtürîdî’ye⁷⁴ uygun bir şekilde *Cevâbirü’l-asdâf* müellifinin de bu âyete “Tanrısına nazar edicidir.” manasını verdiği müşahede edilmektedir.⁷⁵

Müellifin bazı âyetleri tefsir ederken fıkhî izahlarda bulunduğu ve bunları Hanefî mezhebinin görüşleri doğrultusunda yaptığı görülmektedir. Mesela Bakara Sûresi’nin 158. âyetinde geçen فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ veya umre yaparken tavaf etse fakat Safa ile Merve arasında say etmese onun üzerine günah yok-

⁶⁶ el-Bakara 2/224.

⁶⁷ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 30a.

⁶⁸ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 35a.

⁶⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Dârü’l-Mizân, 1425/2005), 2/154.

⁷⁰ الَّذِينَ أَحْسَبُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “*Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir toz (kara leke) bulaşır ne de bir borluk (gelir). İşte onlar cennet ehlidirler. Ve onlar orada ebedî kalacaklardır.*”

⁷¹ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 122b.

⁷² bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 7/45.

⁷³ el-Kıyâme 75/23.

⁷⁴ Mâtürîdî akaidine göre de Allah’ın görülmesi vaciptir. bk. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 16/301.

⁷⁵ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 310a.

tur. Yani haccı bozulmaz ancak kurban kesmesi vacip olur.”⁷⁶ diye açıklamıştır ki bu konuda Hanefî mezhebinin görüşü de bu doğrultudadır.⁷⁷ Müellif, *وَمَا تَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيصُ الْأَرْحَامُ وَمَا* “Her dışının neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi ziyade edeceğini Allah bilir. Onun katında her şey ölçüyledir.”⁷⁸ âyetinin tefsirinde ise “çocuğun anne karnında iki yıla kadar kalabileceği” görüşünü “mezhebimizdir” diyerek belirtmektedir ki bu görüş, Hanefî mezhebine aittir.⁷⁹ Müellif, aynı yerde Şafî mezhebine göre bu sürenin dört yıla kadar uzayabileceğini, Mâlikî mezhebine göre ise beş yıla kadar sürebileceğini de bildirmektedir.⁸⁰

2.8. İşârî Tefsir⁸¹

*Cevâhirü'l-*asdâf** müellifinin genel olarak âyetlere zâhirî anlamlarını vermekle yetindiği ve işârî yorumlara pek girmediği görülmektedir. Bu da eserin müptedi bir öğrenci için yazılmış olmasıyla ilgisi olmalıdır. Nitekim müellif, tefsirinin genelinde muhatabın kavrayışına uygun izahlarda bulunmuştur. Bununla birlikte müellifin az da olsa âyetlerin zahirlerinden doğrudan anlaşılacak işârî manalara değindiği olmuştur. Mesela Kalem Sûresi'nin başında geçen “ن” beyanına “nuru Muhammed hakkı için” şeklinde anlam vermektedir.⁸² Yine Tîn Sûresi'nde kendilerine yemin edilenlerin izahını yaparken buralarda Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'ye de yemin edilmiş olabileceğini ifade etmektedir.⁸³ Kadir Sûresi'nin tefsirinde ise Kadir Gecesi'nin Ramazan'ın yirmi yedinci gecesi olduğunu beyan eden müellif, bunun izahını ise şu şekilde yapmaktadır: “Hiye ona işaretir zira hiye yirmi yedinci kelimedir.”⁸⁴ *وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً* “Nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ibsan etti.”⁸⁵ âyetinin tefsirinde ise Allah'ın açık nimetini “lâ ilâhe illallah”, gizli nimetini de ihlas olarak değerlendirmektedir.⁸⁶ *وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ* “Ve sizin için

⁷⁶ *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 20b.

⁷⁷ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed es-Sadık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, 1412/1992), 1/118.

⁷⁸ er-Ra'd 13/8.

⁷⁹ Bk. Cessâs, *Abkâmü'l-Kur'ân*, 4/397.

⁸⁰ *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 141a.

⁸¹ İşârî tefsir, “Suluk erbabına açılan bir takım anlamlar ve gizli işaretler doğrultusunda Kur'ân'ı zahir manasından başka bir anlamla te'vil etmek demektir ki bu te'vil, zahir anlamla bağdaştırılabilir.” bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrîn* (Kâhire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/245.

⁸² *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 302a.

⁸³ *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 323a.

⁸⁴ *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 363b.

⁸⁵ Lokmân 31/20.

⁸⁶ *Cevâhirü'l-*asdâf** (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 223b.

*kulaklar, gözler ve kalpler yaratmıştır.*⁸⁷ beyanının izahında da “kalplerin Allah’ı sevmek için yaratıldığını” ifade etmektedir.⁸⁸

Müellifin âyetlerin tefsiri sırasında sūfi hikâyelerinden de yararlandığı olmaktadır. Mesela âyetini yorumlarken “hacı hac itse Ka’be’yi tavaf iderler, gönül Ka’besin tavaf eyle”⁸⁹ *وَلَيَالٍ عَشْرٍ* dedikten sonra Hak âşığı bir hanımın hac yolculuğundan bahseden bir hikâye anlattığı müşahede edilmektedir. Buna göre zahitlerden biri Hacca giderken yiyeceği ve giyeceği olmayan bir hatun kişinin de hacca gittiğini görür. Bu hanım, ne zaman ‘Allah’ dese gözlerinden yaşlar boşanan bir kadındır. Zahit ona, nereye gittiğini sorunca o, Kâbe’ye gittiğini söyler. Bunun üzerine zahit, kadına “Azığın ve bineğin yoktur.” der. Kadın ise “Biz Tanrı konuklarıyız, padişahımız cömerttir.” diye cevap verir. Zahit, Kâbe’ye ulaştıkları zaman, o kadının da orada olduğunu ve Allah diyerek başını eşige koyup can verdiğini gördüklerini anlatır.⁹⁰ Müellifin âyetinin tefsiri *وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرُ*⁹¹ sırasında da Râbia el-Adeviyye’den (ö. 185/801 [?])⁹² bahsettiği görülmektedir. Burada Râbia’nın halk yattıktan sonra yüzünü göğe çevirerek “İlâhî, gözler uyudu, gönüller gafil kaldı.” dediğini ve her gece sabaha kadar bu hal üzere ibadet ettiğini nakletmektedir.⁹³

Sonuç

Cevâbirü’l-asdâf adlı muhtasar tefsir, Candaroğulları Beyliği hükümdarlarından İsfendiyar Bey tarafından oğlu İbrahim Çelebi mütalaa etsin ve ahirette Allah’ın rızasına erişsin diye yazdırılmıştır. Eser, İsfendiyar Bey’in isteği üzere Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Buna göre eserin öncelikli muhatap kitlesi, başta İsfendiyar Bey’in oğlu İbrahim Çelebi olmak üzere eğitim çağında olan tüm Türk gençler olduğu varsayılabilir hatta Türkçe konuşup okuyan bütün kimselerdir, denilebilir. Eser, muhatap kitlesine yönelik olarak, sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Eserin müellifi bilinmemekle birlikte XV. yüzyıl başlarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.

Cevâbirü’l-asdâf, Kur’ân’ın Türkçe tercüme ve tefsir çalışmaları arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu eserden önce vücuda getirilmiş Türkçe satır-arası Kur’ân tercüme ve âyet veya sûre tefsirleri bulunmaktadır ancak Kur’ân’ın baştan sona tefsir edildiği bir Türkçe tefsir ça-

⁸⁷ en-Nahl 16/78.

⁸⁸ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 225a.

⁸⁹ el-Fecr 89/2.

⁹⁰ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 320a.

⁹¹ el-Fecr 89/4.

⁹² Hayatı ve görüşleri için bk. Hülya Küçük - Semih Ceyhan, “Râbia el-Adeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/380-382.

⁹³ *Cevâbirü’l-asdâf* (Hasan Hüsnü Paşa, 51), 320b.

lışması bilinmemektedir. Bu açıdan *Cevâhirü'l-âsdâf*'ın -en azından başka bir eser bulununcaya kadar- Anadolu Türkçesiyle yazılmış ilk tam Türkçe tefsir olduğu söylenebilir.

Müellifin birçok yerde *Tefsîru's-Semerkandî* den istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yazarın, hedef kitlesine yönelik olarak eserine orijinal bir şekil verdiği, kaynağı olan tefsirden daha muhtasar ve üslup bakımından çok daha farklı, yeni bir eser meydana getirdiği görülmektedir. Yine de eserin kendinden sonra kaleme alındığı tahmin edilen *Tefsîru's-Semerkandî Tercümele-ri*'ne öncülük ettiği ifade edilebilir.

Cevâhirü'l-âsdâf'ın âyet-sûre tefsirlerine ve *Tefsîru's-Semerkandî* tercümelerine göre daha öz ve daha anlaşılır bir dile sahip olduğu müşahede edilmektedir. Eser, satır-arası Kur'ân tercümelerinden de hem tercüme tekniği hem tefsirî bigiler içermesi yönüyle ayrılmaktadır. *Cevâhirü'l-âsdâf*'ta âyet bölümlerine bütün olarak mana verilmekte ve gerekli yerlerde çoğu zaman kısa bazen de uzun izahlara gidilmektedir. Hâlbuki satır-arası Kur'ân tercümeleleri, genellikle kelimelerin altlarına veya üzerlerine sadece onların anlamlarını yazmak suretiyle oluşturulmuştur. Bütün bu zikredilenler sebebiyle *Cevâhirü'l-âsdâf*'ın halkın teveccühünü kazandığı söylenebilir. Buna, onun kütüphanelerde bulunan çok sayıda nüshası da şahitlik etmektedir.

Cevâhirü'l-âsdâf müellifinin, âyetleri tefsir ederken rivayetlerden yararlandığı görülmektedir. Rivayetlerin aktarımı ile ilgili sergilediği tutum ise özetle şu şekildedir: *Cevâhirü'l-âsdâf*'ta âyetin âyetle, hadisle, sahâbe ve tâbiîn kavilleriyle tefsirine dair az da olsa örnekler bulunmaktadır. Kıratlarla ilgili rivayetlere ise çok az rastlanılmaktadır. Müellif, genel olarak sûre veya âyetlerin tefsirine geçmeden önce ilgili âyetlerin nüzul sebepleri ile ilgili rivayetleri nakletmiştir. Kaynaklarda zikredilen nüzûl sebeplerinin aktarımını ise detaya girmeden sade bir dille yapmıştır. *Cevâhirü'l-âsdâf*'ın bu çalışmaya esas alınan nüshasında, çoğu nüshasının aksine, sûre adlarından sonra Mekkî veya Medenî izahı yapılmamıştır ancak bazı âyetlerin özel olarak Mekkî veya Medenî olduğunun zikredildiği görülmektedir. Bu tefsirde, hacmine oranla çok sayıda İsrâiliyat nakli vardır. Bunların ekseriyetle kabul edilebilir durumda oldukları görülmektedir. Eserde tarihî bilgi niteliğindeki rivayetlere de uygun düştükçe yer verilmiştir. Bu tür aktarımların, muhatabın ilgisini çekmeye yönelik olarak yapıldığı düşünülebilir.

Cevâhirü'l-âsdâf'ta müellifin âyetleri tefsir ederken kelimelerin lügat anlamlarını zikrettiği, çok gerekli gördüğü yerlerde lugavî tahlillerde bulunduğu ve bu tahliller doğrultusunda âyetlere mana verdiği vakidir. Ancak yazar, genel olarak ayrıntılı tahlillerde bulunmamıştır. Onun, kelâmî izahlara da pek girmediği görülmektedir. Ancak tefsirde yer alan bazı ifadeler, eserin Ehl-i Sünnet çizgisi üzere ve Mâtürîdî akaidi çerçevesinde yazıldığını göstermektedir. Müellifin bazı âyetlerin

tefsiri sırasında fikhî izahlarda bulunduğu da olmuştur. Bu izahların ise Hanefî mezhebinin görüşleri doğrultusunda yapıldığı anlaşılmaktadır. Eserde genel olarak işârî yorumlar yapılmamıştır. Bu da eserin müptedi bir öğrenci için yazılmış olmasıyla ilgisi olmalıdır. Nitekim müellif, tefsirinin genelinde muhatabın kavrayışına uygun izahlarda bulunmuştur. Bununla birlikte müellifin az da olsa âyetlerin zahirlerinden doğrudan anlaşılacak işârî manalara değindiği de olmuştur. Eserde bilimsel izahlara da rastlanmamaktadır. Buna göre müellifin ilmî tefsire sıcak bakmadığı veya bu alanda yeterli bilgiye sahip olmadığı söylenebilir. Eserin müptedi bir talebe için ve kısa bir tefsir olarak kurgulanması da bu hususta etkili olmuş olabilir.

Eserin en orijinal yanı, eğitim çağında bir genç için yazılmış olması ve dolayısıyla gençlere yönelik bir tefsir çalışması mahiyetinde bulunmasıdır. Bu bakımdan *Cevâbirü'l-âsdâf*'ın “gençler için tefsir” yazımına önemli bir örnek teşkil ettiği görülmektedir. Tefsirin bu açıdan incelenmesi, güzel bir araştırma konusu olabilecek niteliktedir.

Kaynakça

- Ahundova, Sevinç. *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'an Tercümesi Cevâhirü'l-âsdâf Üzerine Dil İncelemesi*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Aydar, Hidayet. "Türklerde Kur'an Çalışmaları". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/1 (Nisan 2012), 159-235.
- Birişik, Abdulhamit. "Osmanlı'nın Genişleme Döneminde İznik Yöresinde Tefsir Çalışmaları ve Mûsâ İznik". *Uluslararası İznik Sempozyumu (5-7 Eylül 2005)*. 411-427. İstanbul, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Abkâmü'l-Kur'an*. nşr. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1412/1992.
- Cevâhirü'l-âsdâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 171, 1b-.239a.
- Cevâhirü'l-âsdâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 51, 1a-327b.
- Cevâhirü'l-âsdâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 17, 1b-446a.
- Cevâhirü'l-âsdâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 78, 1b-326a.
- Cevâhirü'l-âsdâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3788, 2a-342b.
- Çetin, Abdülbaki. "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (2007) 53-101.
- Demir, Ziya. *Osmanlı Müfessirleri (XII-XVI. yy. Arası)*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2006.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşumundaki Yeri ve Önemi". *Nazarî Ufuk: İslâm Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*. 200-265. İstanbul: Papersense Yayınları, 2017.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûs'ul-Mubât*. Nşr. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: Cevâhirü'l-âsdâf", *Osmanlı Döneminde Tefsir*. ed. Hidayet Aydar vd. 1/25-48. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerim Tarihi-Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası*. trc. Mehmet Sait Mutlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İsrâiliyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/195-199. Ankara:

- TDV Yayınları, 2001.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn*. 2 Cilt. İstanbul: 1390/1971.
- Kurân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. çev. Ali Özek vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Küçük, Hülya - Ceyhan, Semih. “Râbia el-Adeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/380-382. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 1425/2005.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *Fehmü'l-Kur'ân ve meânîbi*. thk. Hüseyin Kuvvetli. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971.
- Muhsin, Ahmed Lefte. “en-Nebiyü Hızkıyâl fi'l-esri'l-bâbilî min hılâli'l-Kütübî'l-Mukaddese”. *Researchgate* (Erişim 1 Kasım 2020).
https://www.researchgate.net/publication/325551430_dwr
- Özkan, Mustafa. “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'an Tercümelere”. *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökkır vd. 517-558. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Yayınları, 2010.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Kerîm/Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavvîd vd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2002.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. XV Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1988.
- Topaloğlu, Ahmet. *Cevâhirü'l-asdâf: Giriş-Metin-Sözlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1982.
- Topaloğlu, Ahmet. “Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümelere ve Cevâhirü'l-asdâf”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 27 (1983), 58-66.
- Topaloğlu, Ahmet. “Cevâhirü'l-asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri”. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2 (1986), 161-183.
- Yazıcı, İshak. “Semerkandî, Ebü'l-Leys”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2009.

Yazıcı, İshak. *Ebu'l-Leys es-Semerkandî Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1982.

Yelten, Muhammet. “Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi”. *İlmî Araştırmalar* 9 (2000): 249-254.

Yıldız, Sâkîp. “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bir Bakış”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/ 2 (1987): 1-8.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*. 3 cilt. Kâhire: Mektebetü vehbe, ts.